

Geliş Tarihi:  
30.03.2022  
Kabul Tarihi:  
22.04.2022  
Yayımlanma Tarihi:  
25.10.2022

Kaynakça Gösterimi: Kaya, M. (2022). İnanç temelli Suriyeli mülteci topluluklar'da geri dönüş eğilimleri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkiye'nin Göç Siyaseti Özel Sayısı*, 21(Özel Sayı), 74-89. doi:10.46928/iticusbe.1096087

## İNANÇ TEMELLİ SURİYELİ MÜLTECİ TOPLULUKLAR'DA GERİ DÖNÜŞ EĞİLİMLERİ

*Araştırma*

Mahmut Kaya  

Sorumlu Yazar (Correspondence)

Harran Üniversitesi

[mahmutkaya@harran.edu.tr](mailto:mahmutkaya@harran.edu.tr)

Mahmut Kaya, Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji bölümünde Doç. Dr. olarak akademik çalışmalarına devam etmektedir. Çalışma Alanları, sosyal değişme, modernlik/modernleşme, Türkiye modernleşmesi, evlilik, çok eşlilik, aşiret sosyolojisi, göç ve Suriyeli mülteciler olarak özetlenebilir.

# İNANÇ TEMELLİ SURİYELİ MÜLTECİ TOPLULUKLAR'DA GERİ DÖNÜŞ EĞİLİMLERİ

Mahmut Kaya  
[mahmutkaya@harran.edu.tr](mailto:mahmutkaya@harran.edu.tr)

## Özet

**Kapsam:** Bu çalışmada inanç temelli Suriyeli mülteci topluluklarda Suriye'ye geri dönüş eğilimleri sorunsallaştırılmıştır.

**Amaç:** Araştırmanın amacı geri dönüş konusunun Suriyelilerin perspektifinden nasıl algılandığını ortaya koymaktır.

**Yöntem:** Nitel yöntem yaklaşımı ile ele alınan çalışmada inanç temelli topluluklardaki topluluk üyesi ve grup liderlerini kapsayan 19 kişi ile derinlemesine bireysel görüşmeler yapılmıştır.

**Bulgular:** Araştırma bulgularına göre, inanç temelli Suriyeli mülteci topluluklarda geri dönüşe ilişkin iki ana yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Bunlar, ilk olarak tümüyle geri dönüşü reddedenler, ikinci olarak da şartlı geri dönüşü kabul edenlerdir. Geri dönüşü tümüyle reddedenlerin gerekçeleri: rejim ve örgütler karşısında can güvenliğinin olmayışı, savaşın yıkıcı sonuçları, aile ve akrabaların kaybı, rejime muhalif olma, hakların teminat altında olmaması, rejimin halen görevde olması, vatandaşlık almış olma ve görece entegre olup Türkiye'de bir düzen kurmuş olma şeklinde sıralanmaktadır. Şartlı geri dönüşü kabul edenler ise savaşın sona ermesi, güvenlik ve alt yapı hizmetlerinin sağlanmış olması, mevcut rejiminin değişmesi, inanç özgürlüğünün sağlanması gibi gerekçeleri ileri sürmektedir.

**Özgünlük:** Bu çalışma inanç temelli Suriyeli mülteci topluluklardaki geri dönüş eğilimlerini göç literatürü ve Birleşmiş Milletler kriterleri bağlamında analiz etmektedir. Mevcut haliyle Türkiye'deki Suriyelilerin geri dönüşü, ülkede devam eden güvenlik problemleri, insani ihtiyaçların karşılanmaması ve Esad hükümetinin halen görevde olması nedeniyle ilgili literatür ve uluslararası kriterlerle uyumsuzdur.

**Anahtar Kelimeler:** Uluslararası Göç, Suriyeli Mülteciler, İnanç Temelli Mülteci Topluluklar, Geri Dönüş, Geri Gönderme

**JEL Sınıflandırması:** R23

## RETURN TRENDS IN FAITH-BASED SYRIAN REFUGEE COMMUNITIES

### **Abstract**

**Purpose:** In this study, the tendency to return to Syria in faith-based Syrian refugee communities has been problematized. The aim of the research is to reveal how the issue of return is perceived from the perspective of Syrians.

**Methodology:** In the study, which was examined with the qualitative method approach, in-depth individual interviews were conducted with 19 people, including community members and group leaders in faith-based communities.

**Findings:** The research findings on the return to Syria in faith-based Syrian refugee communities brought up two main arguments. These are, firstly, those who reject complete return, and secondly, those who accept conditional return. The reasons for those who totally refuse to return are as follows: lack of security of life against the regime and organizations, the devastating results of the war, loss of family and relatives, opposition to the regime, rights not guaranteed, the regime still in office, having citizenship and being relatively integrated and establishing an order in Turkey. The reasons for those who accept conditional return are as follows: the end of the war, the provision of security and infrastructure services, the change of the current regime, the provision of freedom of belief.

**Originality:** This study analyzes return trends in faith-based Syrian refugee communities in the context of migration literature and United Nations criteria. As a result, under these conditions, the return of Syrians in Turkey does not comply with relevant criteria due to the ongoing security problems, humanitarian needs not met and the current regime still in office.

**Keywords:** International Migration, Syrian Refugees, Faith-Based Refugee Communities, Return, Repatriation

**JEL Classification:** R23

## GİRİŞ

Gönüllü veya zorunlu olsun uluslararası göç sürecinin önemli bir sacayağı geri dönüş konusudur. Her göç, tüm göç edenleri kuşatan bir geri dönüşle sonuçlanmasa da yurtlarını çeşitli nedenlerle terk eden insanların belirli bir kısmı geri dönüş çabasına girer. Zorunlu göçlerle gerçekleşen yer değişikliklerinde geri dönüş, çok daha sorunlu ve derin boyutlara sahiptir. Gönüllü geri dönüş, yeniden yerleşim ve yerel entegrasyon, mülteci krizlerinde yaygın olarak kabul edilen üç “kalıcı çözüm”dür. Günümüzde çoğu durumda temel çözüm olarak kabul edilen gönüllü geri dönüş, mümkün olan her yerde ve her zaman, herkesin insani olarak eve dönme hakkına tekabül eder. Geri dönüş, ana hatlarıyla bir ülkeden (transit veya varış noktası) önceki transit veya menşe ülkesine geri dönme eylemini ifade eder. Geri dönüşün nasıl gerçekleştiğine dair çok sayıda alt kategori vardır. Örneğin gönüllü, zorla, yardımlı veya kendiliğinden geri dönüş. Benzer şekilde geri dönüş kimin katıldığını tanımlayan alt kategoriler de bulunmaktadır. Gönüllü geri dönüş, bireyin özgürce aldığı bilinçli bir karara dayanır. Destekli gönüllü dönüş, geri dönüş için organizasyonel ve mali yardımı ve mümkünse bireye sunulan yeniden bütünleştirme önlemlerini içerir (IOM, 2004).

Geri dönüşle ilgili literatürü ele alırken zorunlu göç ve gönüllü göç ayrımını dikkate almakta yarar vardır. Çünkü gönüllü göç süreçlerinde geri dönüşle ilgili temel aktörler daha çok göç eden kimseler ve karar alma süreçleri daha sınırlı faktörlere bağlı iken zorunlu göç sürecinde göç edenlerin yanı sıra hedef ülke ve köken ülkedeki koşullar, yasal metinler, entegrasyon ve yeniden entegrasyon, güvenlik, alt yapı hizmetleri, uluslararası gözetim ve denetleme süreçleri gibi birçok boyut işin içine girmektedir. Konuyla ilgili bilimsel çalışmalara bakıldığında Almanya'dan Türkiye'ye gerçekleşen çeşitli grupların geriye göçü (Abadan Unat, 1972; Zeyneloğlu ve Sirkeci, 2014; Sunata, 2014), Amerika'dan Türkiye'ye geri göç (Yılmaz-Şener, ve Türgeç, 2018), savaş sonrası Bosna-Hersek ve Hırvatistan'a dönüş göçünün analiz edildiği (Şirin Öner, 2013; Kenar ve Yoldaş, 2019) çalışmalar ile Çerkezlerin anavatana dönüşünü ele alan (Çiftçi, 2019) çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Mültecilerin gönüllü geri dönüşünü çeşitli boyutları ile tartışan (Buz, ve Korç, 2021) yayımlar gibi Suriyelilerin ele alındığı çalışmalarda mülteciler için geri dönüşün anlamı ve uygulanabilirliği, ulus-devlet ve vatandaşlık tartışmasıyla bağlantılı olarak tartışan (Yücel, 2019), geri dönüş eğilimlerini inceleyen (Tanrıku ve Doğan, 2020), etnik kökenin geri dönüşe etkileri (Sönmez ve Şahin, 2021) ile Suriyelileri geri göndermenin hukuksal boyutu (Çelik, 2021) ve Türkiye'deki mülteciler bağlamında ortaya çıkan geri dönüş tartışmaları, geri dönüşün koşulları ve entegrasyon konularına odaklanan çalışmaları (İçduygu ve Ayaşlı, 2019) da görmek mümkündür.

Geri dönüş aynı zamanda bir bağlam sorunudur. Geri dönüş göçüne yönelik yapısal yaklaşım, geri dönüş kararı ve göçmenin yeniden entegrasyonu için menşe ülkelere geri getirilen finansal ve ekonomik kaynakların ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Cassarino, 2004). Köken “yurda” yönelik bağların ve dürtülerin yoğunluğu, mültecinin önceki siyasi ve sosyo-ekonomik durumuna göre değişmektedir (Žila, 2015). Black ve arkadaşları (2004), geri dönüş kararını belirleyen bir dizi

faktör olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunlar: menşe ülkeden kaynaklı koşullar, ev sahibi ülkenin koşulları, bireysel dönüş kararı (örn. yaş, cinsiyet) sosyal ilişkiler (örn. eş, çocuklar), teşvikler ve caydırıcı unsurlardır (Black vd., 2004). Etkili göçmen dönüşü, menşe, transit ve varış ülkeleri arasındaki verimli ikili ilişkileri sürdürmek için de önemlidir (IOM, 2004). Potansiyel geri dönüş bölgelerindeki siyasi, etnik ve diğer önemli grupların dengesi ve buna bağlı mevcut güvenlik koşulları mültecilerin üzerinde en çok durduğu noktadır. Güvenlik dışında bir dizi faktörün mültecilerin ve yerlerinden edilmiş kişilerin kalma veya gitme kararlarını etkilediği kabul edilmektedir. Bu faktörler şu şekilde sıralanmaktadır: Altyapının mevcudiyeti, istihdam ve ticaret olanakları ve sosyal ağların durumu dâhil olmak üzere istikrarlı geçim kaynakları ve bunları geliştirme olanakları; eğitim, sağlık ve yardım hizmetlerine erişim; hareket özgürlüğü, arazi ve mülklerin durumu ile ev sahibi ülkede kalış süresi, geri dönüş niyetlerini etkileyen önemli bir faktör olarak değerlendirilmiştir (Vesek, 2021, s.382).

Çeşitli araştırma sonuçları Suriyeliler için benzer durumların geçerli olduğunu desteklemektedir. Kayaoglu, ve arkadaşlarının (2021) yaptığı analizde Suriyeli mültecilerin bakış açısının Suriye'nin durumuna ilişkin korku, belirsizlik ve güven eksikliği üçgeninde şekillendiği, çoğunluk için savaşın sona ermesinin, Suriye'ye geri dönmek için temel bir koşul olduğu saptanmıştır. Bununla birlikte güvenlik, geçim olanakları, sağlık ve eğitim gibi temel hizmetler geri dönüşü etkileyen ana unsurlar arasındadır (Kayaoglu, Şahin-Mencütek, ve Erdoğan, 2021). Almanya'daki Suriyeli mülteciler üzerinde yapılan bir çalışmada, geri dönüşle ilgili mültecilerin endişelerinin altında yatan iki alan belirlenmiştir. Bunlardan ilki demokratik bir hükümet sisteminin benimsenmesi, ikincisi gönderen ülkede istikrarın yeniden sağlanmasıdır ( Kaya ve Orchard, 2020).

2017 yılında Lübnan ve Ürdün'deki Suriyeli mültecilerin geri dönüşü bakışı ile ilgili çalışmada Suriyeli mülteciler ülkelerine geri dönmeyi çok istediklerini ancak mevcut koşulların onları geri dönmekten alıkoyduğunu aktarmışlardır. Çalışmada geri dönüş için güvenlik garantisi, savaş suçlarından sorumlulara yönelik yargı mekanizmalarının oluşturulması ve ekonomik fırsatlar dahil olmak üzere bir dizi ön koşulun gerekliliği vurgulanmıştır. Hem Lübnan, hem de Ürdün'de, çoğu mülteci Suriye'de istikrar ve düzenin kısa sürede yeniden sağlanacağı konusunda şüpheli olduklarını belirtmişlerdir. Rejim yanlısı katılımcılar bile ülkenin geleceği hakkında endişe duyduklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca Suriyeli mülteciler ülkede güvenliğin ancak mevcut koşulların tamamen değişmesiyle mümkün olabileceğini ifade etmişlerdir. Mültecilerin çoğu için güvenlik, bombardımanlara ve kuşatmaya son verme, silahlı grupların dağılması, rastgele kontrol noktalarının kapatılması, milislerin ortadan kaldırılması ve keyfi tutuklamaların sona ermesi olarak ifade edilmiştir (Buz ve Korç, 2021, s. 217-218). Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) tarafından Mısır, Irak, Lübnan ve Ürdün'de 3201 kişi ile yapılan anketler ile Suriyelerin geri dönüş eğilimleri ve gerekçeleri incelenmiştir. Katılımcılara yöneltilen “bir yıl içinde Suriye'ye geri dönmeyi planlıyor musunuz?” sorusuna %90 hayır, %2.4 evet cevabı verilmiştir. “Bir gün Suriye'ye dönmeyi ümit ediyor musunuz?” sorusuna ise katılımcılar, %75 evet, %20 hayır cevabı vermiştir. Mültecilerin

geri dönüşle ilgili düşüncelerini etkileyen temel etkenler, geçim ve iş imkânlarının olmaması, emniyet ve güvenlik eksikliği, konut eksikliği ve buna bağlı endişeler, askerlikten kaçınma ve yetersiz temel hizmetler sıralanmıştır (UNCHR, 2021). Yukarıdaki verilere rağmen Suriyelilerin yerleştiği bölgelerdeki çeşitli zorluklar da her geçen gün Suriyelilerin kendi ülkelerine dönüş eğilimlerini arttırmaktadır. Aynı çalışmada Suriyeliler arasında yıllara göre artan bir geri dönüş eğilimi görülmektedir. Bir gün Suriye'ye dönmeyi umut edenlerin oranı 2017 yılında %51 iken, 2021 yılında bu oran %70 seviyesine yükselmiştir (UNCHR, 2021).

Geri dönüş tek başına yeterli değildir aynı zamanda “başarılı” ve “sürdürülebilir” olması gerekir. Çünkü mültecilerin sürdürülemez bir şekilde geri dönüşü, yeniden çatışmaya ve/veya daha fazla yerinden edilmeye katkıda bulunabilir (Black, ve Gent, 2006, s.25). Geri dönüşün sürdürülebilir olması için özellikle ekonomik ve sosyal alanlarda yeniden uyum son derece gerekli ve önemlidir. Bu bağlamda istihdam, barınma, kamusal hizmetler ve sosyal hizmetlerden yararlanma, eğitim, kamusal olanaklar ve güvenlik gibi belirli şartların yerine getirilmesi gerekmektedir. Geri dönenlerin karşı karşıya kaldıkları sorunlar arasında güvenlik meseleleri, barınma ve mülkiyet hakları ve ekonomik sorunlar ilk sırada yer almaktadır (Öner, 2013, s.8). Ancak Suriye rejimi, mültecilerin geri dönüşünü caydırmak için mülteci dönüşlerini teşvik etmek için resmi girişimlerde bulunmadığı; mülkiyet hakları gibi yasal önlemler; olası geri dönenleri dışlamak, demografi müdahaleler, ekonomik caydırıcılar, ve Suriye'den kaçanları karalama ve onları korkak olarak damgalamak için tasarlanmış propagandadan kaynaklanan korku ve iftira benzeri adımlar atıldığı belirtilmektedir (El-Gamal, 2019, s. 12).

2011 yılından itibaren Türkiye'ye göç eden milyonlarca Suriyeli için de son birkaç yıldır geri dönüş/geri gönderme tartışmaları yapılmaktadır. Özellikle 2021 Temmuz ayı ve sonrasında siyasi parti liderlerinin katıldığı tartışmalar<sup>1</sup> geri dönüşü önemli bir gündem haline getirmiştir. Böylece daha önce meseleyi manipüle eden birtakım aktör ve gruplarla beraber siyasi partiler de söz konusu tartışmaya dâhil olmuşlardır. Muhalefet partilerinin sert açıklamalarla katıldığı geri göndermeye ilişkin tartışmalara hükümet sözcüleri de siyasi kaygılara bağlı olarak farklı dozlarda katkı sunmuş ve Türkiye'nin daha fazla mülteci yükü kaldıramayacağı, göçün kaynağında kontrol edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Söz konusu durum kamuoyu açısından da gerilim kaynağıdır. *Türkiye'de Kutuplaşmanın Boyutları* araştırması farklı siyasi partilere oy verenlerin %86,2'sinin Suriyeli

---

<sup>1</sup> Bazı demeçler için şu linklere bkz.

“Kılıçdaroğlu: Suriyeli kardeşlerimizi huzur içinde kendi ülkelerine göndereceğiz”  
<https://tr.sputniknews.com/20210716/kilicdaroglu-suriyeli-kardeslerimizi-huzur-icinde-kendi-ulkelerine-gonderecegiz-1044986756.html>, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/chp-genel-baskani-kilicdaroglu-irkcilik-yapmiyorum-41886656>,

Muharrem İnce: 'Göçmenlerin Hepsini Geri Gönderirim', <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/muharrem-ince-den-soyere-kimsin-sen-de-benim-afislerimi-sokuyorsun-41878669>,

“Cumhurbaşkanı Erdoğan: Yeni göç dalgalarını karşılamaya ne imkânımız ne tahammülümüz vardır.”, <https://www.hurriyet.com.tr/video/cumhurbaskani-erdogan-yeni-goc-dalgalarini-karsilamaya-ne-imkanimiz-ne-tahammulumuz-vardir-41899946>, Erişim Tarihi, 20.03.2022.

mültecilerin geri gönderilmesinden yana olduğunu saptamıştır.<sup>2</sup> Ulusal ve uluslararası hukuktan<sup>3</sup> kaynaklı güvence ve teminatların dikkate alınmadığı tartışmalarda Suriyelilerin ülkelerine geri gönderilmesi mülteci gruplar içerisinde korku ve telaşa yol açmakta, entegrasyon çabalarını olumsuz etkilemektedir. Oysa Türkiye'nin bağlı olduğu ulusal ve uluslararası hukuki metinler gönüllü ve güvenli geri dönüşü yasal teminat altına almaktadır. Tüm bu gelişmeler yaşanırken Suriyeli mültecilerin konuya dâhil edilmemesi, görüşlerinin alınmaması ayrı bir handikaptır. Dolayısıyla artan geri gönderme tartışmalarına karşılık mülteci kitlesinin Suriye'ye geri dönüş ile ilgili fikirlerinin açığa çıkarılması önem arz etmektedir. Bu çalışma bir sınır şehri olan ve göç akınları boyunca göç gruplarına ev sahipliği yapan Şanlıurfa örneğinde inanç temelli organizasyonların geri dönüş eğilimlerini analiz etmektedir. Suriyeli kitle içinde birçok sosyal grup bulunmaktadır. İnanç temelli organizasyonlar da hem Suriye'deki çatışmadaki rolleri, sahip olduğu nüfuz ve ilişki ağları hem de göç süreci ve sonrasında çeşitli topluluklar üzerindeki etkileri bakımından önemli bir sosyal gruptur. Bu bağlamda geri dönüşü dair görüşlerinin incelenmesi önemlidir. Dolayısıyla geri dönüşün bu gruplarca nasıl algılandığı, geri dönüşü dair tutum ve davranışların neler olduğunun tespiti göç literatürüne ve Türkiye'deki göç ve geri dönüş politikalarına zemin oluşturması bakımından katkı sağlayabilir.

## YÖNTEM

Nitel yöntem yaklaşımı ile ele alınan çalışmada inanç temelli topluluklardaki 15'i erkek 4'ü kadın olmak üzere topluluk üyesi ve grup liderlerini kapsayan 19 kişi ile derinlemesine bireysel görüşmeler yapılmıştır. Kadın ve erkek sayısındaki farklılık sahadaki dağılımdan kaynaklanmaktadır. Erkekler söz konusu organizasyonlarda kadınlara oranla daha fazladır. Görüşülen kişilerin cinsiyet, yaş ve Suriye'deki doğum yeri bilgisi çalışma içerisinde verilerek katılımcının bilgileri anonimleştirilmiştir. Araştırma Şanlıurfa örneğinde formel ve informel dini kurum ve ağlardaki Suriyeli katılımcılarla gerçekleştirilmiştir. Formel yapılar resmi dernek formatında örgütlenmiş dini faaliyet yapan kurumları, informel yapılar ise resmi olmayan kurs, dergâh, medrese vb. organizasyonlar etrafında örgütlenmiş dini yapılara tekabül etmektedir. Formel yapılar sayıca az olduğu için aktörlerin tümüyle görüşülmüştür informel gruplarda resmi sayı olmadığı için kartopu örnekleme tekniği ile katılımcılara ulaşılmıştır. Görüşmeler, tercüman yardımı ile gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular geri dönüş teması çerçevesinde araştırmacı tarafından içerik analizi yoluyla çözümlenmiş ve çalışma içerisinde

<sup>2</sup> Bkz. <https://goc.bilgi.edu.tr/media/uploads/2018/02/05/bilgi-goc-merkezi-kutuplasmanin-boyutlari-2017-sunum.pdf>, Erişim Tarihi: 25.03.2022.

<sup>3</sup> 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 13 (2).maddesi “Herkes, kendi memleketi de dahil, herhangi bir memleketi terk etmek ve memleketine dönmek hakkına haizdir.” hükmü ile ülkeden ayrılma ve geri dönme hakkını yasal teminat altına almıştır.

1951 Sözleşmesi'nin 33/1. maddesi bu kuralı, “Hiç bir taraf devlet, bir mülteciyi, ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi fikirleri dolayısıyla hayatı ya da özgürlüğü tehdit altında olacak ülkelerin sınırlarına, her ne şekilde olursa olsun geri göndermeyecek veya iade (“refouler”) etmeyecektir.” denilmektedir. Benzer şekilde ulusal hukukta 6458 sayılı Yabancılar Ve Uluslararası Koruma Kanunu zorla geri göndermeyi men ederken gönüllü geri dönüş durumunda destek olacağını zikretmektedir. Bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130411-2.htm>, Erişim Tarihi: 19.03.2022.

tartışılmıştır. Böylece dini kurum ve ağılardaki geri dönüş eğilimlerinin nasıl tezahür ettiği ortaya konulmuştur. Bu çalışma 2021 yılında TÜBİTAK tarafından desteklenen 220K267 numaralı proje kapsamında yapılan saha araştırmasına dayanmaktadır. Araştırma için Harran Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulundan 2019/68 no'lu kararla onay alınmıştır.

## **BULGULAR VE TARTIŞMA**

Geri dönüş; büyük ölçüde göç için başlangıçtaki motivasyonlardan, kalma süresinden ve özellikle dönüşün gerçekleştiği koşullardan etkilenir (Cassarino, 2004). Örneğin, Black ve Koser (1999: 9) mültecilerin, özellikle uzun süredir orada yaşıyorlarsa veya ekonomik veya sosyal fırsatların muhtemel olması durumunda, sığındıkları ülkede daha fazla “evde” olabileceklerini öne sürerler (Black, ve Gent, 2006). Literatür geri dönüş kararlarını etkileyen faktörlerin, kapsam olarak ekonomik, sosyal, kişisel ve politik olan hem 'itici' hem de 'çekici' unsurlar içerdiğini bildirmektedir (Black vd., 2004). Benzeri çalışmalar mültecilerin geri dönüş özelemlerine ilişkin menşe ülkedeki koşullardan ulus ötesi bağlara, kimlik güdümlü motivasyonlara, teşviklerin varlığına veya yokluğuna, hazırlıklı olmaya kadar uzanan mikro, mezo ve makro düzeydeki faktörlerin etkili olduğunu vurgular (Kayaoglu, Şahin-Mencütek, ve Erdoğan, 2021).

İnanç temelli dini gruplarda da geri dönüşle ilgili çeşitli gerekçelere rastlamak mümkündür. Araştırma bulgularında koşulsuz geri dönüşe dair eğilimlere rastlanmamıştır. Elde edilen bulgular dikkate alındığında, Suriyeli sığınmacıların geri dönüşü şartlı kabul edenler ve tümüyle reddedenler şeklinde iki ana kategoride eğilimlere sahip olduğu görülmektedir. Her iki eğilimin merkezinde BMMYK'nin Suriye'ye geri dönüşle ilgili kapsamlı koruma ve çözüm stratejileri olarak belirlemiş olduğu 22 eşik etkilidir. Bu eşiklerden bir kısmı şöyledir: Çatışmaların kalıcı olarak azaltılması, hükümet, ev sahibi ülkeler ve gerektiğinde diğer aktörlerle geri dönenleri kabul etmek için resmi bir anlaşmanın imzalanması, geri dönüş bölgesini kontrol eden hükümet/aktörler, geri dönenlerin, daha önce veya şu anda çatışmanın başka bir tarafının fiili kontrolü altında olan bir bölgeden geldikleri için taciz, ayrımcılık, keyfi gözaltı, fiziksel tehdit veya kovuşturma ile karşı karşıya kalmayacağına dair gerçek garantiler vermesi, her bireyin geri dönme kararının, herhangi bir zorlama olmaksızın bilinçli ve gerçekten gönüllü olması, geri dönenlerin kolluk kuvvetlerine, hukuk mahkemelerine, yetkili idari makamlara ve diğer ilgili kuruluşlara ücretsiz erişimi, mülteci ve geri dönenlerin fiziki, hukuki ve maddi güvenliğinin sağlanması (UNCHR, 2018, s.7-8).

### ***Şartlı Geri Dönüş Eğilimleri***

Şartlı geri dönüşü düşünenlerin ileri sürdükleri gerekçeler; Suriye'de güvenli ve istikrarlı ortamın oluşmaması, mevcut rejimin halen görevde olması, Türkiye'de sağlanan görece entegrasyon, muhalif kimlikler, hukuki güvencelerin olmayışı vb. nedenler olarak sıralanmaktadır. Suriye'deki göçün temel nedeninin silahlı çatışmaya dönüşen siyasal karşıtlıklar olduğu dikkate alındığında bu durumun geri dönüşte önemli bir belirleyici faktör olduğu görülmektedir.



Ben Suriye'deki devlete, rejime ve insanlara muhalif olduğum için geri dönemem çünkü hayati tehlikem var. Çocuklarım devletin karşısında yer aldıkları için biz dönemeyiz. Üç tane oğlum var ve bu savaş zamanındayken yaralandılar. Bu durum Devlet tarafından da biliniyor. Bizim geri dönebilmemiz için şu anki devletin yerine adil bir devletin gelmesi lazım (Erkek, 60, Haseke).

Kimi katılımcılar geri dönüş konusunda göç literatürü ve uluslararası metinlerde geri dönüşe dair temel bir kriter olan güvenlik koşulunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte ev sahibi ülkedeki entegrasyon düzeyi, bireylerde ikircikli kararların gelişmesine yol açmaktadır:

Biz artık Türkiye'ye alıştık. Türkiye'yi tamamen bırakmak olmaz ve bırakamayız. Ama eğer Suriye'de güvenlik sağlanırsa insanlar gidip gelmeye başlar (Erkek, 38, Rasulayn).

Şartlı geri dönüş eğilimlerinde Türkiye'de geçirilen süre ve kişilerde oluşan güven duyguları farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin aşağıdaki katılımcı Suriye ve Türkiye arasında bir karşılaştırma yaparak geri dönüşü ancak belirli teminatlar gerçekleştiğinde düşüneceğini beyan etmektedir:

Ben kesinlikle Suriye'ye dönmeyi düşünmüyorum. Eğer Suriye Türkiye gibi olursa geri dönerim ama Suriye'nin de Türkiye gibi olabilmesi için yüzyıl geçmesi gerek. Şu anda sınıra giden yani Suriye'ye gidenler geri Türkiye'ye dönüyorlar. Ama buna rağmen halen Suriye'ye geri dönüp yaşamak istiyorlar ama ben istemiyorum. Benim akrabalarımın hepsi Suriye'de ama Suriye'de güvenlik problemi söz konusu. Akrabalarımın hepsini buraya getirme imkânım da yok. Türkiye'ye giriş çıkış çok zor. Ben de dönemem güvenlik probleminden dolayı. Eğer Suriye Türkiye'nin kontrolüne girerse, problemler çözümlerse ve şu anki rejim düşerse o zaman geri dönerim (Erkek, 33, Şam).

Aşağıdaki görüşlerin geri dönüşe dair odaklandığı nokta güven, huzur ortamı, sosyal hayatın normalleşmesi ve insan haklarına saygıdır. Bu gerekçelerin arka planında rejimin değişmesi ve bölgenin farklı silahlı gruplardan arınması söz konusudur. Nitekim göç öncesinde yaşanan insan hakları ihlalleri ve travmalar halen göç edenlerin zihinlerinde etkisini sürdürmekte geri dönüş kararlarına da yön vermektedir:

Eğer Suriye'de güvenlik sağlanırsa ve huzur ortamı oluşursa geri dönerim yani güvenlik ve huzur istiyorum (Kadın, 45. Halep).

Eğer rejim düşerse, güvenlik, huzur sağlanırsa ve sosyal hayat normale dönerse dönmeyi düşünüyorum. Ben Haseki'den çıktığım zaman rejim, IŞİD ve diğer örgütler tarafından aranan birisiydim...(Erkek, 42, Humus).

Eğer insanlara saygılı davranan bir devlet reisi gelirse, insan hakları orada yürürlüğe girerse ve herkesin toplumda bir hakkı olursa o zaman dönerim. Şu anki devlet rejimi çökerse giderim ama terör örgütü şu anda Haseki'de ve orada oldukları sürece ben dönemem. Ben Kamışlı'da cami imamıydım ve onlar bütün devlet kurumlarını ele geçirdiler. Örgüt, orada yirmi imama bir isim listesi gösterdi ve bu listeyi imzalamaları gerektiğini söyledi on sekiz imam imzaladı ama ben imzalamadım ve iki gün sonra gözaltına alındık ve yirmi yıl ceza yedik. Daha sonra biz hemen Türkiye'ye geldik. Ben Türkiye'ye gelince benim yerime altmış beş yaşında olan babamı cezaevine koydular. (Erkek, 40, Haseke).

### ***Geri Dönüşü Reddetme Eğilimleri***

İnanç temelli dini gruplardaki Suriyeli kimselerin diğer bir kısmı da tamamen geri dönüşü reddedenlerdir. Bu kategorideki görüşlerin arka planında ise Türkiye’de vatandaşlık alma ve görece sağlanan ekonomik ve sosyal entegrasyon, alt yapının çökmesi, akrabalık ve sosyal bağların kaybı ve güvenlik gibi unsurlar yer almaktadır. Aşağıdaki katılımcı entegrasyonun önemli bir aşaması olan vatandaşlık hakkını elde ettiği için geri dönüş konusunda kararlı bir ret pozisyonu almaktadır:

Ben Suriye’ye kesinlikle dönmem. Bu benim tercihim. Ben vatandaşlık aldım...  
(Erkek, 44, Halep).

Geri dönüşün reddine ilişkin diğer bir faktör Türkiye’de sağlanan görece sosyal ve ekonomik uyum koşullarıdır. Her iki ülkenin içinde bulunduğu durumlar dikkate alınarak varılan kararda Türkiye’deki şartlar burada kalma yönünde bir sonucu doğurmaktadır. Suriye’de yaşanan kötü deneyimler güvenlik sağlansa bile artık geri dönüşü mümkün kılmamaktadır. Aşağıdaki aktarım bu yönde bir görüşe dayanmaktadır:

Biz artık Türkiye’ye alıştık. Türkiye’yi tamamen bırakmak olmaz ve bırakamayız. Ama eğer Suriye’de güvenlik sağlanırsa insanlar gidip gelmeye başlar. Ancak ben güvenlik sağlansa bile temelli oraya geri dönmeyi düşünmüyorum çünkü burada iş yeri açtım (Erkek, 38, Rasulayn).

Savaşla birlikte gelişen maddi ve manevi kayıplar kişilerde oluşan travma ve kötü anılar geri dönüşün reddine gerekçe olan önemli bir faktördür. Aile ve akraba fertlerinde oluşan kayıplar, evler ve ibadet mekânlarının zarar görmesi ve tüm bunlara gösterilen tanıklık bireylerin ruh dünyalarında çok ağır tahribatlar oluşturmuştur. Halen güçlü olan bu duygu ve ruh hali Suriye’ye geri dönüşü imkânsız kılmaktadır:

Ben Suriye’ye geri dönmeyi düşünmüyorum çünkü Suriye kan gölüne çevrildi ve artık toprakları her tarafı kanla doldu. Bu benim dönmemem için yeterli bir sebeptir. Orada evlerimiz, camilerimiz yıkıldı, çocuklarımız öldü bu yüzden artık oraya dönemeyiz çünkü her şeyimiz yıkıldı ve her şeyimizi kaybettik. Kalbimde anlatabileceğim birçok sıkıntı var ama dil onu anlatmaktan aciz (Kadın, 47, Halep).

Ben Suriye’ye geri dönmeyi düşünmüyorum çünkü orada kimsem kalmadı. Sadece bir oğlum ve bir kızım var onlar dışında orada kimsem kalmadı, bu yüzden ben burada kalmayı düşünüyorum. . (Kadın, 48, İdlip).

Bulgulardan da anlaşıldığı üzere inanç temelli organizasyonlardaki Suriyeliler için ülkelerine geri dönüş, beklenti ve eğilimlere bağlı olarak mevcut koşullarda zor görünmektedir. Bunda Türkiye’de sağlanan görece entegrasyon ile bazı çekici unsurlar ve Suriye’deki itici koşullar etkilidir. Söz konusu durum çeşitli araştırma sonuçlarıyla da örtüşmektedir. Örneğin Mardin’de 284 Suriyeli ile gerçekleştirilen saha araştırmasında kadınların %58,8’i ve erkeklerin %53,7’sinin ülkelerine dönmek istemediği, geri dönüşün reddi konusunda kalış süresi, çocuk sayısı, sosyal ve ekonomik entegrasyon seviyelerinin etkili olduğu anlaşılmıştır (Tanrıku, ve Doğan, 2020). İzmir ve Gaziantep’teki Suriyelilerin karşılaştırmalı olarak ele alındığı bir çalışmada katılımcıların büyük çoğunluğunun Türkiye’de kalıp burada bir hayat kurma peşinde olduğu tespit edilmiştir. Bunda sosyal ve ekonomik bağlamdaki kısmi entegrasyon ve vatandaşlık hakkı elde etme olasılığı etkilidir. Suriye’de iç savaşın

devam etmesi, siyasi belirsizlikler, Esad yönetiminin muhalif kesimlere yönelik baskıcı tavrı, kentlerin ve köylerin önemli ölçüde tahrip edilmiş olması, başta Halep olmak üzere Suriyelilerin terk ettikleri bölgelerde ekonomik ve ticari hayatın durma noktasına gelmesi, Suriye’den akrabaları ve arkadaşları aracılığıyla aldıkları olumsuz bilgiler ve geri döndüklerinde hayatlarını riske edecekleri düşüncesi Suriyelileri Türkiye’de uzun vadede kalıcı olmaya yöneltmektedir. Dönme eğiliminde olanlar ise, her şeyden önce savaşın sona ermesini, siyasi atmosferin Suriye’de yaşamaya olanak tanıyacak derecede iyileşmesini beklemektedirler. Ayrıca Suriye’nin kuzeyinde ve Türkiye’nin kontrolünde güvenli bir bölge oluşturulması durumunda geriye dönüş belirli ölçülerde mümkün görünmektedir (Vesek, 2021, s.413-414).

Geri dönüş konusunda araştırmada ortaya çıkan iki temel yaklaşım başka çalışmalarda da görülmektedir. Erdoğan’ın Türkiye genelinde uyguladığı Suriye Barometresi araştırmasına göre Suriye’ye dönmeye olumsuz bakanlar 2019 yılı itibariyle %51,8, güvenlik, yönetim değişikliği vb. gerekçelerle şartlı dönüşü düşünenlerin oranı ise %41,9’dur (Erdoğan, 2020, s.176). Harran Üniversitesindeki 326 Suriyeli öğrenci ile yapılan anket çalışmasında kesinlikle geri dönmeyi düşünmeyenler %33,1, eğitim ve savaş şartlarına bağlı olarak geri dönüşü düşünenler ise %53,4 oranında çıkmıştır. Öğrencilerin şartlı geri dönüş konusunda görece yüksek eğilim göstermesi eğitim sonrası ülkesine hizmet etme ve Suriye’nin inşa sürecinde sorumluluk alma güdüsü ile yakından ilişkili olduğu ifade edilmiştir (Kaya ve Şahin, 2021). Benzer bulgu Kaya ve Orchard, (2020)’ın çalışmasında da ortaya çıkmıştır. Suriye’de demokrasinin benimsenmesi durumunda daha yüksek eğitim düzeyine sahip mültecilerin geri dönme olasılığının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Suriyeliler üzerine yapılan diğer bir araştırmada söz konusu durumlar açığa çıkmaktadır. 18-30 yaş kümesi içindeki Suriyeli mültecilerin “Eğer Suriye’deki durum düzelse, gelecek 5 sene içinde kendinizi nerede görüyorsunuz?” sorusuna şu cevapları verdikleri görülmektedir: %30 “Türkiye’de kalırım”, %44 “Suriye’ye dönerim”, %13 “üçüncü başka bir ülkede bulunurum” ve %13 ise “bilmiyorum” (İçduygu ve Ayaşlı, 2019). Sonuçlardan da anlaşıldığı gibi Suriyeliler için göç süreci entegrasyon, geri dönüş ve üçüncü ülkeye yerleşme üçgeninde işlemektedir. Nitekim bu sonuç, BMMYK tarafından mülteci krizine yönelik belirlenen gönüllü geri dönüş, yeniden yerleşim ve yerel entegrasyon çözümü ile uyumludur.

Bulgularda ortaya çıkan Suriyelilerin geri dönüşle ilgili tereddütleri uluslararası kriterlerle örtüşmektedir. Nitekim BMMYK, (2018), tarafından kapsamlı koruma ve çözüm stratejileri olarak belirlenmiş olan 22 eşik araştırma kapsamındaki grupların yaklaşımlarında da ortaya çıkmaktadır. Bu durum çeşitli araştırma sonuçlarıyla da örtüşmektedir. Gaziantep örneğinde yapılan araştırmada geri dönüş ile ilgili kaygının temel bir sorun olduğu belirlenmiştir. Suriye’ye geri dönme durumunda katılımcıların % 32’ye yakını siyasi baskı ile karşılaşacağını, % 31’i ise yaşam koşullarının kendilerini zorlayacağını, % 15’e yakın bir kesim de sosyal baskının oluşacağı düşüncesindedir (Sönmez ve Şahin, 2021). Voices for Displaced Syrians Forum (VDSF) tarafından Suriye’deki mevcut güvenlik, emniyet ve ekonomik koşulların Suriyeli mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin güvenli

ve onurlu bir şekilde geri dönüşü hakkında Şam ve Jaramana, İdlib, Azaz, Rakka ve Kamışlı'yı kapsayan saha çalışması 26 topluluk görüşmesi ve beş uzman görüşmesi ile desteklenen, sakinler, yerinden edilmiş kişiler ve geri dönenlerle yapılan 700 anketi içeren bulgulara dayanmaktadır. Ankete katılan tüm geri dönenlerin en az %41'inin, ya Suriye'ye geri gönderilmeye zorlandıkları ya da ev sahibi bölgedeki yetkililerin baskısı nedeniyle gönüllü olarak geri dönmediklerini bildirmiştir. Geri dönenler, kötü yaşam koşulları, ev sahibi bölgelerdeki istikrarsız güvenlik ve eğitime devam edememe gibi çeşitli faktörler nedeniyle geri dönmeye zorlandığını belirtmiştir. Diğer taraftan geri dönenler çeşitli zorluklarla yüzleşmektedir. Bunlar şiddet, keyfi tutuklama ve gözaltı, güvensizlik hissi, konut, arazi veya mülklerin deformasyonu veya malların silahlı gruplar tarafından ele geçirilmesi, elektrik, sağlığa, içme suyuna düzenli ve yeterli erişiminin olmaması, zayıf satın alma gücüne bağlı olarak artan yaşam maliyetleri ve işsizlik, kıtlık ve düşük kaliteli gıda, Suriye dışında doğan çocukların kaydında ve evliliklerin kaydedilmesi ile ilgili özel zorluklar olarak ifade edilmiştir (VDSF, 2021). Benzer risk ve zorluklar, Uluslararası Af Örgütü raporunda da (Amnesty International, 2021) tespit edilmiştir.

Netice itibarıyla Suriye'de koşullar geri dönüş açısından halen güven oluşturacak düzeyde görünmemektedir. Gerek ev sahibi toplumdaki çekici ve gerekse Suriye'deki itici faktörler şu aşamada geri dönüşün uluslararası ilkeler düzleminde gerçekleşmediğine işaret etmektedir. Söz konusu tespit çeşitli araştırma ve kuruluşların çalışmaları ile de örtüşmektedir. Uluslararası Af Örgütü'nün araştırması, Suriyeli yetkililerin bireylere karşı bir dizi ağır insan hakları ihlali işlemeye devam etmesiyle nedeniyle mültecilerin geri dönmelerinin güvenli olmaktan uzak olduğunu gösteriyor (Amnesty International, 2021). VDSF'nin Suriye raporuna göre, BM tarafından belirlenen 22 eşik dikkate alındığında toplam 16 eşik şu anda karşılanmadığı, dört eşik kısmen karşılandığı, iki eşik ise belirsiz olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle, şartlar şu anda Suriyeli mültecilerin kolaylaştırılmış dönüşlerine izin verecek kadar uygun değildir (VDSF, 2021). İçduygu ve Ayaşlı, (2019) geri dönüş için üç temel koşul olan gönüllülük, güvenlik ve sürdürülebilirlik açısından bakıldığında Suriyeli mülteciler için bu üç koşulun sağlandığının çok şüpheli olduğunu belirtmektedir. Suriye'de hâlihazırdaki altyapı hizmetleri ve güvenlik koşulları gibi durumların göç ülkesinde yaşam koşulları kötüleşse dahi mültecilerin geri dönmek yerine ülkede kalmayı tercih ettiği Özkul, (2021) tarafından ifade edilmektedir. Dolayısıyla şu aşamada koşullar mültecilerin geri dönüşü için makul ve çekici değildir. Kayaoglu, Şahin-Mencütek, ve Erdoğan, (2021) tarafından yapılan çalışmada da silahlı çatışmanın kademeli olarak azalmasına rağmen, Suriye'nin hala güvenli ve yaşanabilir olmaktan çok uzak olduğu Suriye'nin bazı bölgelerindeki mevcut görece istikrar durumunun yerinden edilmiş Suriyeliler için güçlü geri dönüş isteği oluşturmadığı belirtilmektedir.

## **SONUÇ**

Bu çalışmada inanç temelli organizasyonlardaki geri dönüş eğilimleri tartışma konusu yapılmıştır. Araştırma bulguları, inanç temelli organizasyonlarda çeşitli gerekçelere bağlı olarak tümüyle geri

dönüşü reddedenler ve şartlı geri dönüşü düşünenler olmak üzere iki temel yaklaşımın olduğunu göstermektedir. Geri dönüşü tümüyle reddedenlerin gerekçeleri: rejim ve örgütler karşısında can güvenliğinin olmayışı, savaşın yıkıcı sonuçları, aile ve akrabaların kaybı, rejime muhalif olma, hakların teminat altında olmaması, rejimin halen görevde olması, vatandaşlık almış olma ve görece entegre olup Türkiye’de bir düzen kurmuş olma şeklinde sıralanmaktadır. Şartlı geri dönüşü kabul edenler ise savaşın sona ermesi, güvenlik ve alt yapı hizmetlerinin sağlanmış olması, mevcut rejiminin değişmesi, inanç özgürlüğünün sağlanması gibi gerekçeleri sürmektedir. Suriye’ye geri dönüşte ileri sürülen şart ve gerekçeler göç literatürü ve BM kriterlerinde vurgulanan hususlarla örtüşmektedir. Göç literatüründe geri dönüş, gönüllülük ve güvenlik şartına bağlanmıştır. Geri dönüşe yönelik bazı öneriler şöyledir:

Güvenli ve gönüllü geri dönüşün mümkün olduğu durumlarda, geri dönüş süreci daha katılımcı hale getirilmelidir.

Mümkün olduğunca, uluslararası toplum, geri dönüş koşullarının müzakere edilmesine yardımcı olmak için mültecilerin BMMYK ve menşe ve sığınma ülkelerinin yanında yer alacakları dördü komisyonların kullanımını teşvik etmelidir.

Mülteciler ayrıca güvenliğin izlenmesine ve geri dönüşün gönüllülüğünün sağlanmasına daha kapsamlı bir şekilde dahil edilmelidir.

Geri dönüş operasyonlarının değerli bir özelliği haline gelen ve mültecilerin geri dönmek için nihai bir karar vermeden önce anavatanlarında biraz zaman geçirmelerine olanak sağlayan “git ve gör” ziyaretleri, mültecilerin geri dönmeye karar verdiği “gel ve söyle” ziyaretleriyle tamamlanmalıdır (Crisp ve Long, 2016).

Mevcut haliyle Türkiye’deki Suriyelilerin geri gönderilmesi, devam eden güvenlik problemleri, insani ihtiyaçların karşılanmamış olması ve mevcut rejimin halen görevde olması nedeniyle uluslararası kriterlerle uyuşmamaktadır. Bu nedenle öncelikli olarak çatışma bölgesinde uluslararası kurumların garantörlüğü ile güvenlik ve özgürlük ortamının sağlanması, temel insani ihtiyaçların karşılanması, köken ülkedeki yeniden entegrasyon programları ve yaşanabilir şehirlerin inşası önemlidir. Tüm bunlarla birlikte geri dönüş planlamalarında uluslararası hukuk metinlerinin öngördüğü gönüllülük kriterinin göz önüne alınması şarttır. Çalışmada inanç temelli organizasyonlardaki geri dönüş fikirleri incelenmiştir. Geri dönüşün diğer Suriyeli gruplarca nasıl algılandığı, geri dönüş bağlamında ev sahibi ve köken ülkedeki itici ve çekici faktörlerin neler olduğunun sistematik olarak araştırılması zorunlu göç ve geri dönüş konusunun daha kapsamlı ve bilimsel temelde anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

## KAYNAKÇA

- Abadan Unat, N. (1972). Yurtdışına göçen Türk iş gücü ve dönüş eğilimleri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 27(2), 183-206.
- Amnesty International. (2021). "You're going to your death": Violations against Syrian refugees returning to Syria. Londra: Amnesty International
- Black, R., Koser, K., Munk, K., Atfield, G., D'Onofrio, L., & Tiemoko, R. (2004). *Understanding voluntary return*. Londra: Home Office Publications.
- Black, R., & Gent, S. (2006). Sustainable return in post-conflict contexts. *International Migration*, 44(3), 15-38.
- Buz, S. ve Korç, S. (2021). Mültecilere yönelik kalıcı çözümlerden biri olarak gönüllü geri dönüş. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 21(50), 195-230.
- Cassarino, J. P. (2004). Theorising return migration: The conceptual approach to return migrants revisited. *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)*, 6(2), 253 -279.
- Crisp, J. & Long, K. (2016). Safe and voluntary refugee repatriation: from principle to practice. *Journal on Migration and Human Security*, 4(3), 141-147.
- Çelik, Ş. (2021). Sending back the Syrians living in Turkey: An assessment within the context of non-refoulement principle in international law. *Middle East Journal of Refugee Studies*. 6(1), 21-38.
- Çiftçi, S. (2019). Türkiye'deki Çerkez diasporası ve geri dönüş ikilemi. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*. 4(1), 61-80.
- El-Gamal & J. M. (2019). The displacement dilemma: Should Europe help Syrian refugees return home?, *European Council on Foreign Relations*. [https://ecfr.eu/archive/page/-/the\\_displacement\\_dilemma\\_should\\_europe\\_help\\_syrian\\_refugees\\_return\\_home.pdf](https://ecfr.eu/archive/page/-/the_displacement_dilemma_should_europe_help_syrian_refugees_return_home.pdf). (Erişim Tarihi: 22.03.2022)
- Erdoğan, M. M. (2020). *Suriyeliler barometresi-2019 Suriyelilerle uyum içinde yaşamın çerçevesi*. Ankara: Orion Kitabevi.
- International Crisis Group. (2020). *Easing Syrian refugees' plight in Lebanon Report No:211*. Brüksel: International Crisis Group.
- IOM. (2004). *Return migration: Policies and practices in Europe*. Cenevre: IOM Publications.
- IOM. (2014). *Göç Terimleri Sözlüğü*. [https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31\\_turkish\\_2ndedition.pdf](https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31_turkish_2ndedition.pdf). (Erişim Tarihi: 03.03.2022)
- İçduygu, A., & E. Ayaşlı, (2019). *Geri dönüş siyaseti: Suriyeli mültecilerin dönüş göçü ihtimali ve gelecek senaryoları* [https://mirekoc.ku.edu.tr/wp-content/uploads/2019/05/Mirekoc\\_Rapor\\_GeriDonusSiyaseti.pdf](https://mirekoc.ku.edu.tr/wp-content/uploads/2019/05/Mirekoc_Rapor_GeriDonusSiyaseti.pdf). (Erişim Tarihi: 20.03.2022)

- Kaya, S. & Orchard, P. (2020). Prospects of return: The case of Syrian refugees in Germany. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 18(1), 95-112.
- Kaya, M. ve Şahin H. (2021). *Göç akademik ve sosyal entegrasyon- Harran Üniversitesi'ndeki Suriyeli öğrenciler araştırması*. İstanbul: Hiperlink.
- Kayaoglu, A., Şahin-Mencütek, Z. & Erdoğan, M. M. (2021). Return aspirations of syrian refugees in Turkey. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*. 1-23, DOI: 10.1080/15562948.2021.1955172.
- Kenar, N. & Yoldaş, M. (2019). Hırvatistan cumhuriyeti'ne geri dönüş göçü. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*. 4 (2), 5-14.
- Özkul, D. (2021). Suriyeli mültecilerin geri dönüşü: uluslararası camiadaki tartışmalar ve Lübnan örneği. *İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü*. <https://www.istanpol.org/post/suriyeli-m%C3%BCltecilerin-geri-d%C3%B6n%C5%9F%C3%BCuluslararası-C4%B1-camiadaki-tart%C4%B1C5%9Fmalar-ve-1%C3%BCbnan-%C3%B6rne%C4%9Fi>. (Erişim Tarihi: 07.03. 2022)
- Sönmez, M. E. & Şahin, Ş. (2021). Gaziantep'teki Suriyeli sığınmacıların etnik kökenlerine göre geri dönüş eğilimleri. *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, 4 (1) , 37-51.
- Sunata, U. (2014). Tersine beyin göçünde sosyal ağların rolü: Türkiyeli mühendislerin Almanya'dan geriye göç deneyim ve algıları. *Türk Psikoloji Yazıları*. 17(34), 85–96.
- Şirin Öner, N. A. (2013). Barış inşa sürecinin önemli unsuru: Bosna-Hersek'te yerlerinden edilmişlerin geri dönüşü. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*. 2(1), 1-22.
- Tanrıkulu, F. & Doğan, S. (2020). Syrian asylum seekers and the question of living in Turkey or returning to their home country: Mardin case. *Liberal Düşünce Dergisi*. 25(99), 105-123.
- UNCHR, (2018). *Comprehensive protection and solutions strategy: protection thresholds and parameters for refugee return to Syria*. <https://data2.unhcr.org/en/documents/details/63223>. (Erişim Tarihi: 09.03.2022)
- UNCHR. (2021). Sixth regional survey on Syrian refugees' perceptions & intentions on return to Syria Egypt, Iraq, Lebanon, Jordan. <https://data.unhcr.org/en/documents/details/85739>. (Erişim Tarihi: 09.03.2022)
- Vesek, S. (2021). “Bizim mazi zeval oldu”:Türkiye'deki Suriyelilerin kalma ve yeniden göç ile ilgili karar verme süreçlerini etkileyen faktörler. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*. 24 (2), 379-421.
- Voices for Displaced Syrians Forum (VDSF) (2021). Is Syria safe for return? Returnees' perspective. <https://voicesforsyrians.org/is-syria-safe-for-return-returnees-perspectives/>. (Erişim Tarihi: 21.03.2022)
- Yücel, Z. Y. (2019). Ulus devlet, mültecilik ve menşe ülkeye geri dönüş: Türkiye'de yaşayan Suriyeli mülteciler. *(Yayımlanmamış doktora tezi)* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Yılmaz-Şener, M. & Türgen, G. (2018). Kesin dönüş mü, yoksa tekrar göç etme hazırlığı mı? Nitelikli Türk göçmenlerin Almanya ve Amerika'dan geriye göçü. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 21(1), 311-377.
- Zeyneloğlu, S. & Sirkeci, İ. (2014). Türkiye'de Almanlar ve Almancılar. *Göç Dergisi*, 1(1), 77-118.
- Žila, O. (2015). The myth of return: Bosnian refugees and the perception of 'home'. *Geographica Pannonica*, 19(3), 130-145.